

НАДДНІСТРЯНЩИНА КРІЗЬ ПРИЗМУ ТИСЯЧОЛІТЬ

М. БАБІЛУНГА,

професор Придністровського державного університету імені Т.Шевченка

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ НА ПЕРЕХРЕСТІ ІСТОРІЇ

**Придністров'я-Подолія у складі Великого князівства Литовського часів
Середньовіччя**

Історичний нарис

«Хто контролює минуле, той володіє майбутнім». Ці слова належать Миколі Вадимовичу Бабілунзі, завідувачу кафедрою Вітчизняної історії Придністровського державного університету ім.Т.Г.Шевченка, кандидатові історичних наук, професору.

Микола Бабілунга належить до покоління, пробудженого в колишньому Радянському Союзі «процесом перебудови» в 1980-их роках. Він став тоді одним із засновників товариства «Меморіал», а потім Інтерруху «Єдність» у Молдові.

Вчений від Бога, Микола Бабілунга ніколи не підігравав владі, завжди мав і твердо обстоював свою думку. Саме ця принциповість з часом примусила його виїхати зі столиці до Тирасполя, де фактично все розпочинати з нуля. Але цей «нуль» виріс до того, що «незручний» професор Бабілунга, як писали про нього журналісти, «буквально на порожньому місці заснував і створив придністровську науку. Він став одним із засновників Придністровського університету імені Т.Г.Шевченка. Він заснував науково-дослідну лабораторію «Історія Придністров'я» і дві кафедри на історичному факультеті Придністровського університету.

А ще Микола Бабілунга у співдружності зі своїм колегою Борисом Бомешком написали ряд підручників з історії Молдови і Придністров'я. Вчений сприяв виданню фундаментальної дослідницької книги «Історія Придністровської Молдавської Республіки».

В цих книгах багато що переплітається з подіями, які відбувалися і в давнину, і тепер й на наших, українських берегах Дністра. Бо часто-густо кордони між державами аж ніяк не роз-

межовують глибинні етнологічні процеси, які кордонам не підвладні. Про це переконує і добірка учених «школи Миколи Бабілуни», котру друкуємо сьогодні.

Наостанок – цитата однієї з лекцій Миколи Бабілуни, шановного члена редколегії нашого альманаху:

«Вопрос о прошлом народа – это вопрос о его будущем. Это аксиома и нет смысла тратить время на ее доказательства. Ее значение, кстати, очень хорошо понимали идеологи советского строя, хотя они так и не смогли спасти его от распада и гибели. Но всем известно, что бесконечное переписывание учебников истории в годы господства коммунистической идеологии вело к тому, что Советский Союз во всем мире считали удивительной страной, которая имеет «непредсказуемое прошлое». Можно было бы очень долго рассказывать, как советская историография меняла свою интерпретацию важнейших проблем истории России и СССР в зависимости от изменения политической конъюнктуры. Изменилось ли с тех пор хоть что-нибудь?»

Професор з Тирасполя Микола Бабілуна ставить перед кожним із нас серйозне запитання. Давайте спробуємо знайти відповідь на нього гуртом!

1. ЧОМУ, ОЗИРАЮЧИ МАЛОВИВЧЕНІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЧАСИ НА ПОДІЛЛІ, МИ НАЗИВАЄМО ПРЕДКІВ СЛОВОМ «РУСЬКІ»?

Як відомо, упродовж багатьох віків Придністровський регіон входив до складу різних державних утворень. Ця територія була в історії своєрідним геополітичним перехрестям, місцем зустрічі, взаємопорозуміння й асиміляції різних цивілізацій – осілої і кочової, східно-романської і тваринницької (ірано-мовленевої і тюрсько-мовленевої), слов'яно-православної, католицько-польської і литовської, німецької, мусульманської (татарської і турецької) та інших.

В той же час, з низки причин, історія Придністров'я вивчена більш-менш ґрунтовно в найдревнішу (археологічні культури) і новітню (XX століття) епохи. Стосовно ж Нового часу і надто періоду Середньовіччя спеціальних праць з історіографії цих епох або немає зовсім, або вони мають фрагментарний характер. А це, в свою чергу, утруднює розгляд історії Придністров'я в цілісності і історичній послідовності як унікального історико-політичного і культурного феномену.

Цей нарис має на меті заповнити наявні прогалини й окреслити перше наближення до історії Придністров'я у складі Русько-Литовської держави з середини XIV до середини XVI століття. Іншими словами, від битви на Синіх водах і вигнання з цих територій їх золотоординських монголо-татарських володарів – до Люблінської унії, тобто об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту. Це буде зроблено, головним чином, на основі дореволюційної історичної літератури – досліджень, монографій, публікацій, які тією чи іншою мірою мають дотичність до заявленої нами теми.

Серед авторів використаної нами літератури – історики різних рівнів, шкіл і світоглядів. Це професор Київського університету, патріарх української історіографії, видавець дев'ятитомного «Архива Юго-Западной России» Володимир Боніфатійович Антонович, його учень, визнаний лідер української школи в історичній науці і в політичній діяльності, академік Михайло Сергійович Грушевський, учень і послідовник В.О.Ключевського академік Матвій Козьмич Любавський, російський історик, професор Юр'євського, Каунаського і Вільнюського університетів, вимушений емігрант Іван Іванович Лаппо, історик права, професор Михайло Флегонтович Владімирський-Буданов, близький до нього за світоглядом російський націонал-монархіст, слов'янофіл, професор Петербурзької духовної академії Михайло Йосипович Коялович, петербурзький історик, магістр Олександр Іпполитович Барбашев. Інших краєзнавців, істориків, статистиків згадуємо у переліку використаної літератури.

Однак, від наукового аналізу фактографії, поглядів і концепцій цих авторів, часом суперечливих, а іноді і антагоністично протилежних, ми змушені відмовитися, бо це окремих комплекс проблем, розгляд яких міг би завести нас задалеко від заявленої теми.

Заздалегідь варто обумовити, що етнонім «руські», вживаний нами в цьому тексті, означає ніщо інше, як східнослов'янське населення. Ми користуємося даним терміном не просто наслідуючи традиції російської класичної історіографії і офіційної дореволюційної школи, котра об'єднує етнонімом «руські» три народності – білорусів, великоросів і малоросів, – а щоб запобігти плутанині й неточностям. Річ у тім, що в умовах розпаду Київської Русі етнічна диференціація колись єдиної загальноруської народності у складі різних державних утворень формувала упродовж декількох століть три самостійних східнослов'янських народи – білоруський, російський, український. Описуваний нами час хронологічно співпадає з періодом, коли процес консолідації цих народів розпочинався, посилювався, але був ще далекий до свого завершення. Тому в кожному конкретному випадку уточнювати, про яку саме народність, що формувалася в придністровському регіоні в той чи інший період, йде мова, не вбачається можливим і доцільним.

Крім того, нам в багатьох випадках доведеться користуватися термінами, які за радянського часу були вилучені з ужитку, але які повсюдно зустрічаються на географічних картах, у документах, літописах того часу: вони були загальноновживаними, хоч і не зовсім чітко визначеними.

Чорна Русь: територія верхньої течії ріки Німан з містами Гродно, Новгородок. Слонім, Волковийськ та інш., котра склала ядро Литовсько-руської держави; нині це – західна частина Білорусії.

Біла Русь: спочатку (XIII-XIV ст.) – частина території Західної Русі, незалежна від монголо-татар і литовців, потім – східна частина етнічної Білорусії: Берестейська, Гурово-Пінська, Мінська та інші землі; за пізнішого часу – всі західні землі Русі.

Червона Русь: території Північно-Східного Прикарпаття з містами Галич, Львів, Володимир-Волинський, Холм, Луцьк, Белз, Червень, Звенигород, Бакота та іншими – у верхів'ях Дністра, Прута, Вісли, Західного Бугу, Прип'яті.

Мала Русь: земля по обидва боки середньої течії Дніпра з містами Київ, Чернігів, Переяслав, Путивль, Новгород-Сіверський, Корсунь та інш. (з кінця XVII ст. термін «Малоросія» в офіційних документах самодержавства набуває певного принижувального відтінку).

Велика Русь: територія Північно-Західної Росії з центрами у Москві, Рязані, Твері, Угличі, Ярославлі, Костромі, Великому Новгороді, Нижньому Новгороді, Вологді, Великому Устюзі, Білоозері та інш.

Зрештою – Новоросія: причорноморські степи і землі в нижній течії Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Дону і Кубані, які були повернені Російській імперії після ліквідації тут панування кочівників, турецько-татарського засилля.

Стосовно етнонімів і глотонімів, що вживаються в цьому нарисі, хотілося б навести слова одного з найавторитетніших спеціалістів з історії Литовсько-руської держави І.І.Лаппо: «Але що являє собою та руська мова, якою розмовляло Велике князівство Литовське? Саме населення руських земель князівства називало її «руською». Так само називала її і влада. Але ця руська мова неминуче виявилася дещо іншою, ніж та, якою мовила Русь Московська. Для неї пропонувалося декілька найменувань, поки не встановилося означення її білоруською для Руського Північного Заходу і малоруською для Російського Південного Заходу. Але довго ще пропонувалося назвати її просто руською». При цьому І.І.Лаппо посилається на думку польського історика, ксьондза Францішека Сярчинського, який в 20-х роках XIX ст. писав: «В усій своїй писемності ніколи Литва (тобто Велике князівство Литовське) не знала іншої мови, крім руської. Цією мовою писалися літописи, статuti і жалування князів, листи двору, повчання капеланів. Чи не варто називати її просто руською?.. Невеликі розбіжності в мовленнях, якими користуються руські в Червоній, Білій, Чорній, Малій і Великій Русі не змінюють суті мови, скрізь вона, як каже Шлецері, руська. Мова польська, як нею говорять у Великій і Малій Польщі, в Мазовії, Подгужі і Пруссії, має різновиди; незважаючи на це, ніхто не встановлює особливих мов великопольської, малопольської, мазовецької і т.д.»

Ці судження видаються нам достатньо серйозними і обґрунтованими, принаймні, для періоду XII-XVI століть. Що ж стосується інших географічних термінів і назв історичних областей – Жмудь, Познззя, Подолія (Поділля, Подільський улус) та інших – необхідні пояснення надаємо нижче.

І останнє, про що варто попередити читача. Ця праця не є ні дослідницькою, ні історіографічною. Тому її нарисовий характер не дозволяє детально цитувати джерела й літературу у тілі тексту, а, тим паче, аналізувати їх, співставляти, оцінювати, що загрозило б тексту, ускладнило б його сприйняття і, в кожному подібному випадку, виводило б нас за рамки теми. Єдине, що можемо побажати тим, хто цікавиться історією Придністров'я в XIV-XVI ст. в детальнішому

висвітленні, – це звернутися до самостійного вивчення джерел і осмислення наявної (хоча й доволі раритетної, важкодоступної в наш час) літератури. І для цього, сподіваємося, стане в пригоді на перший час і цей нарис, і список історичних праць, який наведено наприкінці.

2. БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ: ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ

Придністров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського на початку 60-х років XIV століття після битви на Синіх водах (або річці Синюсі, що впадає у Південний Буг), в якій князь Ольгерд розбив татарських володарів Поділля в 1362 р. Очевидно, є сенс розпочати нашу оповідь з відповіді на два питання.

По-перше: що являло собою Велике князівство Литовське на той час?

По-друге: що являло собою Придністров'я (хто тут жив, кому належали ці землі в середині XIV століття) перед входженням його до складу Литовсько-руської держави?

Так от. Наприкінці XII століття в литовських племенах феодальні відносини вже витісняли й приходили на зміну первісно-общинним. Але спільноти ці ще були роздріблені і керувалися племінними вождями (рікасами і кунгасами). Ці племена здійснювали набіги на сусідні руські і польські землі, та й самі змушені були оборонятися від грізної небезпеки, що йшла із заходу, від войовничих рицарських німецьких орденів – Лівонського і Тевтонського. Саме перед лицем цієї небезпеки відбувається посилення великокнязівської влади. Литовські племена об'єднуються в середині 30-х років XIII століття під владою Міндовга, який не тільки зібрав литовців, але й захопив території Чорної Русі (руські землі по лівих притоках Німана з містами Волковийськом, Слонімом, Здітовим та Гродно).

У 1263 році змовники з підручних князів убили Міндовга. Литва увійшла в період міжусобних війн, доки владу не захопила династія можновладних князів Ейрагола в Жмуді. Родоначальником династії став Лютувер, котрий правив у 80-90-х роках XII століття, потім владарював його син Вітень і, зрештою, до влади прийшов молодший брат Вітеня Гедимин.

За Вітеня держава офіційно називалася Великим князівством Литовським, Жмудським і Руським, а Гедимин прийняв титул великого князя Литовського і Руського (в латинських грамотах його титул зазначався як «Rex Litviorum Ruthenorumque»). І це не випадково, бо нова династія пішла шляхом, наміченим Міндовгом: об'єднання литовських і руських земель в єдиній державі, оточуючи невелику територію власне Литви (Аукшайтію і Жеймайтію) цілою низкою руських земель з невідомим прагненням до її розширення.

Услід за Чорною Руссю до складу Великого князівства Литовського входить Полоцька, а далі Мінська земля, Туровське і Пінське князівства. В XIV столітті князівство розширилося за рахунок усіх земель Білої Русі, частини земель Малої Русі, Червоної Русі і Великої Русі, тобто за рахунок територій, що входили до складу древньоруської держави, ослаблених внаслідок монголо-татарського нашествия – волинських, вітебських, київських, переяславських, чернігово-сіверських, подільських та інших земель.

Однак, як виявилось, корінне населення Литви не без побоювання сприймало розширення кордонів своєї держави, бо це означало неминуче посилення руських засад в її основі, вкрай неприязно ставилося до приєднання руських територій. Це ставлення литовців у свою чергу неминуче підштовхувало Гедимина до руських основ, до руської народності, в якій він був змушений шукати надійну опору своїй владі. І сам Гедимин, і його сини одружилися з руськими князівнами; при дворі панувала руська мова: вона була державною, вживалася в офіційному діловодстві, оскільки литовської писемності на той час ще не існувало; православ'я стало в державі основною релігією (литовці в масі своїй були язичниками) і чимало представників знаті вихрестилося в православну віру. Руський культурний вплив став панівним в князівстві й постійно посилювався, відтак обрусінню підлягали не лише гедиміновичі, але й нащадки інших родів, представники правлячого стану.

Чим пояснюються військові і дипломатичні успіхи литовських князів, котрі в порівняно короткому часі створили величезну державу від Балтійського до Чорного морів, неважко побачити. Держава, дев'ять десятих котрої складала руські землі й населення котрої в переважній більшості було руським, створювалася у вкрай сприятливу для Гедиміна і гедиміновичів епоху, коли руські князівства охоче визнавали над собою владу литовської династії і приєднувалися до Литовсько-

руської держави, щоби позбутися жахів татарсько-монгольського панування. Тим паче, що національного чи релігійного гніту в складі Великого князівства Литовського руські люди не відчували, жодних суттєвих змін в устрої, характері, ustalених традиціях місцевого життя, в державних структурах, політичному ладові і побутових умовах місцевого населення, його релігійних звичаях і духовних запитах в руських землях після їх приєднання до цієї держави не відбувалося. Навіть попередні князі – Рюриковичі – зазвичай, зберігали престол в князівствах і після їх входження до Литовсько-руської держави. Та й самі великі князі литовські не раз заявляли: «Мы старины не рухаєм, а новин не уводим», що цілковито узгоджувалося з бажанням руського населення. Збереження за місцевими феодалами широкої автономії й імунітетних прав, відсутність централізації в державному управлінні і захист від ординських розорень обумовили повний неспротив правлячих кіл і привілейованих верств руських князівств стосовно входження їхніх володінь до складу цієї держави.

Таким чином, у XIV столітті формуються два потужних центри об'єднання руських земель: централізоване Московське велике князівство і федеративний конгломерат земель і володінь, що не складає єдиного цілого, Литовське велике князівство. Між ними не могла не виникнути конкурентна боротьба у справі збирання руських земель, але умови для остаточної перемоги були надто різні. Московське князівство являло собою в цілому доволі однорідне етнічне середовище і прагнуло досягти споріднених політичних цілей – об'єднання руських земель в єдину потужну державу, здатну повністю звільнитися від монголо-татарського гніту і захистити себе від можливості будь-якої агресії в майбутньому. При цьому численні фінські племена, що населяли північні території Великої Русі, залишалися пасивною масою, легко асимілювалися й розчинялися в руській стихії, не висуваючи власних державницьких ідей і не впливаючи на прагнення Московської держави.

Інше становище складалося у Великому князівстві Литовському. Окрім слабких, розрізнених, зруйнованих монголо-татарами руських володінь, безумовно, багаточисленних і культурно розвинутих, у державі існував центр, тобто чисто литовські землі, населення яких висунуло зі свого середовища правлячу династію. І литовське населення, володіючи великою пасіонарною енергією, мало свої племенні інтереси і свої державницькі прагнення в князівстві, яке воно створювало. Інтереси руської народності для литовців залишалися чужими. На першому місці для них була боротьба з рицарями, а потім – стосунки з Польщею. Що ж до руського населення, то литовські князі, по мірі зміцнення своїх зв'язків з Польщею після Кревської унії 1386 року, поступово втрачали до нього інтерес. Свої цілі на сході відстоювали лиш епізодично, так і не склавши по-справжньому серйозної конкуренції московським князям, які збирали руські землі повільно й терпляче, але безупинно.

Такий, в загальних рисах, розвиток Литовсько-руської держави до часу включення до її складу Придністровських земель. А якими були тоді ці землі, що вони являли собою?

3. ПРИДНІСТРОВ'Я ТА ЙОГО БРОДНИКИ: ЧИ БУЛА ЦЕ ДРУГА ТМУТАКАНЬ?

З середини X століття Придністровські землі увійшли до складу Київської Русі, а тиверці й уличі, що проживали тут, влилися в давньоруську народність. А потім безупинні хвилі кочівників – хазари, узи, берендеї, печеніги, половці – побивають і розсіюють осіле тут руське населення. Боротьба руських князів з кочівниками й епізодичні перемоги в ній призводили до того, що Придністров'я опинялося в тилу то в однієї, то в іншої сторони. Складалася вкрай непередбачувана нестійка ситуація.

Населенню доводиться покидати осідлі місцевості на Дністрі, переховуватися від кочівників у непрохідних пущах або в горах, куди доступ скотарським племенам був утруднений. За таких обставин слов'яни змушені були відходити на північ і північний схід, в Червону Русь (Галицько-волинське князівство).

Іноді ж слов'яни утікали від кочівників на захід, засновуючи на Дунаї та його притоках поселення, пов'язані з Руссю. Так постали міста Галич малий (нині Галац), Дічин (в районі Сілістрії), Текуч і Берладь на річці Бирладі.

В середині XII століття ці місця називалася Берладдю і тут знаходили притулок князі-ізгої (зокрема, Іван Ростиславович Берладник); люди, що конфліктували з законом в межах давньоруських князівств; боржники втікали від кредиторів, селяни – від феодалів тощо. Цим простором аж до Дунаю оволодівали часом сильні галицькі князі, але, як правило, ненадовго. Вже в 70-х роках XII століття вважалося, що тут якийсь одірваний від Русі куточок, подібний до Тмутараканського князівства. Жителі цього куточка пізніше взяли участь в етногенезі молдавської феодальної народності й асимілювалися північно-східною гілкою карпатських волохів, що прийшли сюди в XIII-XIV століттях.

Стосовно ж слов'янського населення, котре вціліло в лівобережних районах Дністра під час набігів кочівників, то його історична доля склалася інакше. Незважаючи на смертельну небезпеку сусідства із кочівниками, з меж Галицького князівства сюди постійно ішли ватаги промисловиків, приваблені багатючими мисливськими, рибними і бджолиними угіддями. Чимало з галицьких вигнанців, бродників, як називали сучасники це непосидюче населення, настільки звикли до степового роздолля і вольності, що zostавалися тут на постійне, хоч і необтяжене нерухомістю проживання в небезпечному сусідстві з половцями. Вони з'являлися в Галицькому князівстві лише як гості, випадкові торговці, збувачі хутра, риби, меду та іншого товару.

Цілком імовірно, що стосунки між бродниками і половцями не завжди були виключно ворожими. Бродники не лише воювали з кочівниками, захоплювали їхні табуни і грабували «поганих», але й браталися з ними, спільно полювали і промишляли, переймали їхні навички кочового способу життя, традиції, манери, звичаї. Частина бродників проживала у Придністров'ї цілий рік в землянках і куренях, що їх облаштовували на островах і в заростях очерету по берегах Дністра і Бугу. Асимілюючись із кочівниками, бродники стали прототипом козаків пізнішого часу. Їх кількість настільки виросла в XII-XIII століттях, що вони почали відігравати самостійну роль в політичних подіях Південно-Східної Європи.

У 1190 році бродники разом із половцями і булгарами брали участь у поході на Візантію, у битві на Калці 1223 року виступили на боці татар. За свідченням угорських ченців-місіонерів, бродники долучилися до спустошення Русі й сусідніх з нею країв у 1240 році і в наступні роки. «Хоча вони називаються татарами, – писали ченці, – але при їхньому війську знаходиться багато злочестивіших християн».

Таким чином, уже в домонгольський період Придністров'я, разом з іншими областями пограниччя руського світу, стало місцем, де відбувалося злиття двох культур: осідлої слов'янської і тюрської кочової. На Дністрі, як і на Південному Бузі, Дніпрі, Дону і Кубані відбувався процес культурної і етнічної асиміляції, схрещування, антропологічного змішування рас. Попри те, що Придністров'я в XII-XIII ст. не підкорялося безпосередньо владі галицького князя – тут панували кочівники – воно, без сумніву, було «ближнім зарубіжжям» Галиччини, яке тяжіло до князівства з нарощуванням його могутності, чи, навпаки, віддалялося, коли слабшала сила галицьких князів. Найбільшої могутності Галицьке князівство досягало в роки правління Ярослава Осмомисла (1152-1187), Романа Мстиславовича (1188, 1199-1205), котрий об'єднав Галицьке і Волинське князівства в єдину державу, Данила Романовича Галицького (1238-1264), що відновив єдність Галицько-Волинської Русі і прийняв від римського папи королівський титул.

4. КОЛИ І ЧОМУ МИ СТАЛИ «ПОНИЗЗЯМ» ТА ЯК ПЕРЕТВОРИЛИСЯ НА «ПОДІЛЛЯ» («ПОДІЛЬСЬКИЙ УЛУС»)?

З середини XII ст. землі Придністров'я все частіше згадуються в літописах і документах того часу під назвою «Пониззя», яке було наче протилежністю верхньої нагірної частини галицької землі. Іпатіївський літопис згадує пограничні з Пониззям галицькі міста Ушиця на верхньому Дністрі, Микулин на Сиреті, Бакоту, Калюс, Кучельмин на Дністрі, Кам'янець. Цей район верхнього Придністров'я був південною окраїною Галицького князівства. Відомо, що галицький князь Мстислав Удалой віддав свою доньку Марію за сина угорського короля Андрія і передав йому в 1227 р. галицький стіл. Для себе ж самого Мстислав намітив Пониззя, де збирався облаштувати

особливе князівство зі столицею в Бакоті, яке потім повинно було увійти в тісні стосунки і навіть злитися з Пороссям. Однак смерть в 1228 році перешкодила йому здійснити цей план. За часів же Данила Галицького Придністров'я і Побужжя підкорялись владі лише галицького князя.

Монголо-татарський погром 1240 р. зруйнував усталену єдність Галицько-Волинського князівства з Пониззям. Хан Батий, вогнем і мечем спустошивши землі Північної Русі, повернувся в свої східні кочів'я, посилаючи звідтіля окремі загони на ще не спустошені руські міста. Так були знищені Київ, Чернігів, Переяслав і багато інших населених пунктів, в тому числі і міста Волинської і Галицької Русі. Галицькі бояри і болоховські князі зрадили Данила Романовича, визнавши над собою верховну владу татар. За це він розорив їхні землі, але утримати під своєю рукою Пониззя не зміг.

На ціле століття Пониззя перейшло у володіння татар. Воно знаходилося під їх безпосередньою владою й управлінням з 60-х років XIII по 60-і роки XIV століття, причому в степовій смузі регіону, південніше рік Ягарлик і Синюха, розташовувалися татарські кочів'я, а все Пониззя увійшло до створеного татарами Подільського улусу. Тут владарювали татарські темники, очільники кочівних орд, які розділили Подолію (так тепер називалося Пониззя) на дрібні волості на чолі з отаманами – місцевими жителями, які відповідали за збір і своєчасну доставку данини татарам.

Однак тут, в Подолії, як і в інших руських землях, татари не втручалися у внутрішнє управління слов'янського населення і не зазіхали на споконвічні устої та народні засади життя завойованого населення – віру, мову і звичаї, вдовольняючись покірністю і даниною.

Наприкінці XIII ст. населення майже всього басейну Дністра і Південного Бугу визнавало панування татар і сплачувало їм данину, перервавши всі обов'язкові стосунки з Галичем. Спроби Данила і його наступників утримати Подолію за собою, напевне, не зустрічали у місцевого населення гарячої підтримки, воно охочіше погоджувалося виплачувати татарам данину в обмін на відносно спокійне існування, аніж чинити їм збройний спротив, гарантовано приречений на поразку. Тим паче, що панування татар у Подолії на початку XIV ст. набирає доволі мирних форм. Жодних відомостей про масове винищення населення і захоплення у полон писемні джерела не надають.

Татари запровадили чітку податкову систему. Всю територію Подільського улусу розподілено на податні округи («тьми») на чолі з отаманами, а на вимогу спеціального чиновника Золотої Орди баскака Бурундая всі укріплені й оборонні споруди в Подолії знесено й зруйновано. Літопис XIV ст. вказує: «И тогда в Подольской земле не был ни один город, ни деревом рубленный, ни камнем будованный». Однак давні міські і сільські поселення на Дністрі zostалися незайманими, принаймні, ті з них, які згадуються в домонгольські часи: Кам'янець, Ушиця, Калюс, Микулин.

Після смерті князя Юрія II, правнука Данила Романовича, в 1337 році вся Червона Русь і Подолія позбулися своїх «законних» володарів з роду Рюриковичів. З того часу польські і литовські вельможі, одружені на галицько-волинських княжнах, як і їх нащадки, розпочинають тривалу міжусобну війну за розподіл цього осколка давньоруської держави Рюриковичів. Але всю першу половину XIV ст. Подолія знаходилася в руках татарських князів. У цей же час Золота Орда переживає не кращі часи через боротьбу нащадків Чингізхана, претендентів на престол, що виснажувалися в міжусобних війнах, які ослабляли могутність центральної влади і посилювали владу периферійних ординських темників, які передавали її по спадковості дітям і внукам.

Орда, котра кочувала в південній Подолії, не поступалася своїми кочовими територіями іншим ординським колінам і зоставалася тут постійно. І влада місцевих ординських темників була незмінною. Литовські літописи називають їх «отчичами і дідичами Подільської землі». Вони стали незалежними володарями Подільського улусу. Тому вигнання татарських князів з Подолії Ольгердом не спричинило особливих неприємностей для Великого князівства Литовського з боку Золотої Орди. Та й в цілому, цю, здавалося б, настільки знаменну дату в історії Русі – звільнення її південних територій від татарсько-монгольського гніту, – літописи подають як незначну подію місцевого значення. Складається враження, що зачаровані такою епохальною подією (відбулася, до речі, майже двома десятиліттями пізніше), як битва на Куликовому полі, ні сучасники, ні нащадки не оцінили битви на Синіх водах, яка призвела до звільнення від татаро-монголів Чорної, Білої, Червоної та Малої Русі.

5. ПРАВДА ПРО ВИГНАННЯ ТАТАРО-МОНГОЛІВ З ПРИДНІСТРОВ'Я

Що ми знаємо про цю битву? Дуже мало. За двадцять років перед нею, в 1341-ому, хрестоносці вбили великого литовського князя Гедиміна. У нього зостався брат Воїн і сім синів: Монвід, Нарімут, Коріат, Ольгерд, Кейстут, Любарт, Явнутій. Вони й розділили на вісім частин Литовсько-руську державу. Брат Гедиміна Воїн отримав Полоцьке княжіння, сини: Монвід – територію власне Литви на ріці Вілії, Нарімут – Пінське і Туровське князівства на ріці Прип'яті, Коріат – всю Чорну Русь за винятком Слоніма, Ольгерд – місто Крєво і князівство Вітебське, Кейстут – західну смугу Литви: Жмудь, Троки, Гродно; Любарт – Луцьке князівство і землю Волинську; Явнутій – стольний град Вільно.

Однак перед всезростаючою загрозою вторгнення німецьких рицарів брати не зважилися руйнувати державу і ділити її на слабкі самостійні уділи. Наймогутнішими й найавторитетнішими з них були Кейстут і Ольгерд, що виділялися з решти своїм воєнним обдаруванням, політичною волею і дружбою між собою. На початку 1345 р. обидва брати вирішують відновити владу великого князя і підпорядкувати їй решту уділів. Кейстут силою відсторонив Явнутія, зайнявши Вільно, а Ольгерд був проголошений великим князем. Крім Явнутія і Нарімута, брати підкорилися йому, і згодом, після наділення їх новими князівствами, між братами Гедиміновичами запанували примирення і злагода.

Із 1341 по 1377 рік брати Кейстут і Ольгерд удвох правлять Великим князівством Литовським. Кейстут займається виключно внутрішніми справами Литви і захистом держави від хрестоносців, постійно воює з орденом на північно-західних кордонах князівства. Ольгерд зосереджується на стосунках з Руссю, спрямувавши всі зусилля на те, щоб зібрати якомога більше руських земель під владою Литовсько-руської держави. Ольгерд бореться з московськими князями, намагається поширити свій вплив на Смоленськ, Новгород, Псков, набуває земель Брянська, Києва, Новгород-Сіверського, Подолії, через що виникає небезпечне суперництво з ординськими ханами, одночасно веде збройні суперечки з Польщею за Волинь. Зрештою, Ольгерд подвоїв кількість руських земель в державі, надавши руському началу, руській культурі переважаючого впливу. І якщо Кейстут в цьому дуумвіраті представляв литовців, то в особі Ольгерда, без сумніву, руський народ мав свого представника, покровителя і захисника.

У 27-річному віці одружившись з вітебською княжною, більшу частину свого життя Ольгерд провів на Русі. Тут були його інтереси, його пристрасті і симпатії. Навіть північні руські літописи, які не могли не розглядати Ольгерда як ворога і які мали дуже мало підстав симпатизувати великому литовському князю, супернику возвеличеної Москви, відзначали: «Сей же Ольгерд премудр бе зело, и многими язиками глаголаше, и превзыде саном и властью паче всех; и воздержание имяше велие, от всех суетных отвращашеся; потехи, игранія и протчих таковых не внимаше, но прилежае о державе своей всегда день и ноць».

З іншого табору, від ворогів Ольгерда, ми маємо про князя таке свідчення сучасника-хрестоносця: «Князь має величний вигляд: обличчя його рум'яне, продовгувате, ніс великий, очі голубі, дуже виразні, брови густі, світлі, волосся і борода світло-русяві, з сивиною, лоб високий; він зросту вище середнього, ні товстий, ні худорлявий, розмовляє голосом гучним, виразним і приємним; він їздить прекрасно верхи, але ходить, кульгаючи на праву ногу, тому зазвичай опирається на палицю або на отрока».

Та повернемося до битви на Синіх водах (на Синюсі), до тих малочисленних свідчень, які є в нашому розпорядженні. Відомо, що ще задовго до завоювання Подолії Ольгерд підтримував тісні стосунки з татарськими князями, які керували цим незалежним від Золотої Орди улусом. Цих князів, «отчичів і дідичів Подольської землі», було троє: Хаджибей, Кутлубуга і Дмитрій. Вони були союзниками Ольгерда, бо війна Польщі і Литви за галицький спадок не була для подольських татар байдужою. Польський король Казимір III Великий (1333-1370) заявив свої претензії на землі Придністров'я як на колишній галицький уділ. Він припинив боротьбу з Тевтонським орденом і, заручившись підтримкою Угорщини й Чехії, розпочав з Литвою і Галицькою Руссю боротьбу, яка тривала понад 10 років з 1340 по 1352 рік і призвела до захоплення Польщею Галицької Русі, частини Волині і Подолії.

Близько 1350 року Ольгерд укладає союз з «отчичами і дідичами» і в 1351 році спільно з татарами виступає в похід проти поляків на зайняті Казиміром галицько-руські землі: Львівську, Белзьку і Холмську. А в 1352 році татари на запрошення Ольгерда і разом із ним спустошують Люблінську землю. Ці походи призвели до того, що Казимір різко змінив тактику.

У 1356 році польський король відправляє до татарських володарів Подолії спеціальне посольство з дорогими подарунками, бажаючи задобрити татарських князів і порушити їхні союзницькі стосунки з Великим князівством Литовським. З листа Казиміра до магістра ордену хрестоносців відомо, що на пропозицію польського короля сім татарських князів обіцяли йому збройну допомогу проти Литви. Вірогідно, що ця «зрада» і надала Ольгерду «casus belli» – формальний привід до оголошення війни.

Три татарських князі Подолії – Хаджібей, Кутлубуга і Дмитрій – на чолі своїх орд і Ольгерд на чолі русько-литовського війська зустрілися на березі ріки Синюхи. Татари зазнали нищівної поразки й розбіглися. Рештки розбитих орд втекли хто до Криму, хто в Добруджу за Дунай, а ті, хто підкорився Ольгерду, zostались в Подолії. Про розбитих в 1362 році «отчичів і дідичів» майже нічого невідомо, крім того, що Кутлубуга був «начальником Кримської області», згідно з ярликом, виданим йому Тохтамишем. Хаджібей, вірогідно, владарював у землях Північного Причорномор'я до Дністра – у межах сучасної Одеси існувала укріплена татарська гавань Хаджібей, звідки велася торгівля з Візантійською імперією і звідки польський король Ягайло в 1415 р. постачав обложений турками Константинополь.

Досі в цій місцевості багато назв нагадують ім'я цього отчича і дідича Подолії – Хаджібеїв лиман, Хаджібеївські каменоломні та інші.

Дмитрій, очевидно, володів землями у верхньому Побужжі. Ім'я цього князя вказує на те, що він був охрещеним і, напевне, до певної міри обрусілим, як і чимало його одноплемінників – татар, котрі близько стикалися з руським населенням.

Яка ж територія була приєднана Ольгердом після перемоги над «отчичами і дідичами»? Під Подолією в ті часи розуміли землі усього лівого боку Дністра від впадіння в нього річки Сирет до Чорного моря, весь басейн Південного Бугу і нижню частину правобережжя Дніпра від Чорного моря до дніпровського гирла річки Рось. У ярлику, що його кримський хан Хаджі-Гірей дещо пізніше видав литовському князю Вітовту, уступаючи йому свої начебто права на належні йому землі, ця територія окреслюється таким чином: «Подольскую тму, со всеми выходы, и з даньми, и з землями, и з водами; Каменецкую тму, Браславскую тму, Сокалскую тму, Звенигород, Черкаassy, Хаджибеев маяк».

Ніконовський літопис першої половини XVI ст. уточняє, що Ольгерд внаслідок перемоги на Синіх водах заволодів Білобережжям; під цією назвою здавна розглядали басейн Дніпра від порогів до моря.

Нарешті, польські автори XVI ст. під Подолією розуміють територію від Дністра до Дніпра з містами Кам'янець, Червоноград, Бакота, Смотрич, Скала, Межибож, Браслав, Вінниця, Біла Церква, Звенигород, Тарговиця, Черкаси, Очаків.

Київське князівство, з приєднанням Подолії до Великого князівства Литовського, виявилось оточеним зі всіх боків його землями і змушене було визнати над собою владу великого князя. Згідно з Густинським літописом, українського літописного зводу XVII ст., підкорення Києва відбулося без кровопролиття. Ольгерд скинув з княжого престолу слухняного Орді князя Федора і віддав Київ в управління своєму синові Володимирі. Після цього Ольгерд, за словами літопису, «начал владеть теми, кому отцы его дань давали».

Хани Золотої Орди не протидіяли цьому, зайняті власними смутами при розподілі центральної влади, але продовжували вважати відторгнуті Ольгердом землі приналежними до своїх улусів, відновлюючи, по можливості, суперечки з Литвою. Ніконовський літопис про один із таких епізодів згадує: «Ходиша Литва ратью на татарове, на Темиряза, и быть межи ими бой велий». Остаточно на користь Литовсько-руської держави ця суперечка була вирішена при Вітовті на початку XV ст. Але все ж честь створення величезної держави від Балтійського до Чорного морів, від Оки до Західного Бугу належить Ольгерду. Він поширив кордони Великого князівства Литовського на такі простори, що їх справедливо можна назвати Великим князівством Західно-руським.

Стосовно ж власне Придністров'я, південно-західного краю Великого князівства Литовського, то після вигнання з Подолії татар Ольгерд дав цю землю в лен синам свого брата Коріата, який володів на той час уділом Новогрудок-Литовський. До середини 60-х років XIV ст. брати Коріатовичі

з литовсько-руськими полками з'являються в Подолії. Оскільки деякі землі Подолії, особливо південна степова смуга, залишалися місцем кочів'я татарських орд, провідники яких й надалі вважали себе володарями цих земель і збирали з жителів данину, Коріатовичам доводилося боротися з цими залишковими татарськими утисками, а значить, шукати постійну і діяльну допомогу в середовищі місцевого руського населення і здійснювати відповідну політику в розрахунок на співчуття слов'янства Подолії.

Ця політика передбачала встановлення тісних союзницьких відносин між новою владою і отаманами подільських общин (як повідомляють літописи, брати «вошли в приязнь с атаманы»), захист слов'янського населення від татарських набігів, озброєння країни і будівництво укріплень, колонізацію і благоустрій землі. Брати діяльно відроджують старі укріплення в містах (Бакота); зводять нові фортечні стіни (Смотрич, Кам'янець, Скала та ін.). Прикордонне розташування Подолії між Литвою, Польщею, Угорщиною і Молдавією визначало активні зовнішні зносини Коріатовичів зі своїми сусідами.

6. КОРІАТОВИЧІ

Про племінників Ольгерда, подільських князів Коріатовичів, достовірних відомостей збереглося мало. Є припущення, що, прибувши в Подолію, брати розподілили її так: князь Юрій взяв Кам'янець і його округу, князь Олександр – Смотрич, князь Костянтин – Бакоту, а князь Федір – Червоноград. Західна Подолія була розподілена братами, як тільки вони, за словами літопису, «почали боронити Подольську землю від татар», на п'ять адміністративних округів довкола зведених ними фортець і замків – Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала і Червоноград. Значення центрального міста Подолії переходить від Бакоти до Кам'янця, який уже мав репутацію неприступної фортеці. Бакота ж стає центром одного з подільських повітів (округів). Керували повітами спеціальні намісники князів – старости; ім'я одного з них – Немира – збереглося в двох документах, що дійшли до нашого часу.

Літопис XV ст. повідомляє, що брати Коріатовичі «перш за все знайшли собі міцне місце на ріці Смотрич і збудували місто Смотрич; на другому місці (быше чернец на горе – себто, були ченці в гірському монастирі) – звели місто Бакоту. Під час полювання трапилося їм загнати оленів на острів, де нині лежить Кам'янець. З того часу вони затвердили кам'яними будовами всі подільські міста і заселили – «осели» – всю землю Подольську».

Це повідомлення співзвучне з іншими даними. Літопис не дуже перебільшує, напевне, коли повідомляє, що до появи на Дністрі Коріатовичів тут не було жодного міста, ні з дерева рубленого, ні каменем зведеного. Наприкінці їхнього князювання, коли в Подолії з'являється великий князь Вітовт, виявилось, що це цілком заселена і впорядкована країна з містами у верхів'ях Дністра, які якщо й існували в дотатарську епоху, то були вкрай занедбані і запущені саме внаслідок господарювання тут татар, що вели кочовий спосіб життя і прагнули тримати в своїх руках населення, не сховане за високими фортечними стінами, а таке, що проживає на відкритих просторах.

Переймаючись спорудженням укріплених міст, Коріатовичі докладали всіх зусиль для заселення їх торгово-промисловими людьми, господарського освоєння Придністров'я й пожвавлення його економічного життя. У 1374 році вони надали Кам'янцю магдебурзьке право, що передбачало самоуправління міста, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги для ремесел й торгівлі, звільнення від феодалних повинностей. При цьому Кам'янець отримав землю і пільги на податки (поширений тоді прийом колонізації, заселення засвоєваних земель).

1385 року краківські купці отримують від князя Костянтина Коріатовича спеціальну грамоту на право вільної торгівлі в Подолії. Для відродження занепалих міст і сіл Коріатовичі могли віддавати їх у приватне володіння за умови якнайшвидшого заселення. Так, вже згаданому Немирі в 1388 році була віддана Бакота. Судячи за збереженими назвами, колишні татарські аули доволі швидко перетворилися в слов'янські поселення – Татариска під Кам'янцем, Татариска (Мукарів) поблизу Ушиці, Татариска під Спідковом, а також Кочубеїв, Котлубаїв та інші села.

Про посилення польського впливу в Подолії свідчить грамота Юрія Коріатовича, видана Смотрицькому Домініканському монастирю в 1375 році.

В цілому можна вважати, що літописці були недалекокими від істини, коли повідомляли, що Коріатовичі «все города Подольские умурували и всю землю Подольскую осели».

Інші свідчення про Коріатовичів суперечливі. Про кончину князя Юрія, наприклад, є повідомлення, що він вирушив до Молдавії як наречений Анастасії, доньки молдавського воєводи Лацко, але був отруєний боярами і похований в монастирі Вашуляни за Берладдю. Згідно з іншими документами його поховали разом з братом Олександром, який загинув у сутичці з татарами близько 1378 року, в колишньому Смотрицькому домініканському монастирі. Дехто вважає, що він похований в кам'янецькій замковій православній церкві Покрови Пресвятої Богородиці, яку свого часу сам збудував.

Князь Олександр Коріатович мав тісні стосунки з Польщею. Казимір Великий після свого походу на руські землі 1366 року навіть віддав йому в управління відібране в Любарта Гедиміновича (Олександрового дядька) волинське місто Владимир. Але коли Олександр в 1370 році подався до Кракова на похорон Казимира, цим скористався Любарт і знову зайняв свій уділ, проти чого Олександр не протестував і відбув до Смотрича.

Про третього сина Коріата Костянтина відомо лише те, що польський король Казимір збирався віддати за нього заміж свою доньку з правом наслідування польської корони, але справу з якихось причин не владнали. Помер Костянтин «на swoim государстве».

Четвертий син, князь Федір Коріатович, спершу якийсь час жив у Подолії. Після смерті батька подався правити Новогрудським уділом, повернувся на береги Дністра тільки після смерті трьох своїх братів. Став одноосібним володарем Подолії і жив у добре укріпленому місті Кам'янці, яке служило потім упродовж віків литовцям, туркам, полякам. В 1386 році подольський князь Федір склав васальну клятву вірності польському королю Владиславу Ягайлу.

7. НЕСАМОВИТИЙ І НЕСТРИМНИЙ У ДОСЯГНЕННІ СВОЄЇ МЕТИ КОРОЛЬ ЯГАЙЛО ТА ЙОГО ПРАВИЦЯ ВІТОВТ

По смерті Ольгерда в 1377 році великим князем литовським стає його син, внук Гедиміна Ягайло, який продовжував антимосковську політику свого батька, був союзником Мамає під час Куликовської битви 1380 року згідно з договором, укладеним із Золотою Ордою проти Москви. В боротьбі за владу в Литві, опираючись на допомогу Тевтонського ордену, якому Ягайло передає Жмудь (Жемайтію), він полонить свого дядька Кейстута в 1382 році і вбиває його. За тим Ягайло вирішує оженитися на спадкоємиці польського престолу Ядвізі, здійснює спустошливий набіг на територію Польщі, виряджає посольство з пропозицією укладення шлюбу.

Ядвігу дитиною заручили з австрійським князем Вільгельмом, вони таємно зустрічалися у Кракові, отож, вона доклала всіх сил, аби уникнути шлюбу з Ягайлом, тим паче, що з виду він був украй «невзрачен и зверовиден». Полякам вдалося вмовити Ядвігу: послали до Литви вивідувача з тим, щоб оглянути жениха. Той переконував наречену, що «Ягайло, как есть – человек».

Зрештою, в замку Крево 14 серпня 1385 року підписали угоду: Ягайло брав шлюб з Ядвігою, приймав католицьке хрещення і коронувався королівським вінцем. На нараді 1386 року в місті Волковийськ литовські удільні князі і польські делегати погодили умови об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського: обидві сторони визнають одного верховного правителя, але внутрішнє управління різними частинами держави здійснюється осібно; язичників-литовців належало повернути в католицьку віру.

Однак у Литовсько-руській державі Кревська унія викликала потужний спротив, дійшло до повстання. Ягайлові довелося домовлятися зі своїм двоюрідним братом, сином Кейстута Вітовтом, який прийняв титул Великого князя Литовського в 1392 році. Цього владолубного енергійного родича князі Гедиміновичі не даремно побоювалися. Вітовт одразу ж поставив перед удільними князями вимогу: покірливість.

Два удільні князі – київський Володимир Ольгердович і подольський Федір Коріатович – відмовилися «бути йому послушними», що Вітовт розцінив як бунт. У 1393 році він послав своє військо на Київ і скинув Володимира, потім пішов і в Подолію. Князь Федір покинув Кам'янець на свого воєводу Нестаку й подався до Угорщини. Однак Вітовт перехопив його, три роки протримав у в'язниці, після чого вигнав з Литви. Федір таки дістався Угорщини, де й помер 1414 року.

Зблизившись у 1390 році з Москвою (великий князь Василій I одружився з донькою Вітовта Софією), Вітовт посилив свій вплив у Великому князівстві Литовському і практично отримав усю владу в державі пожиттєво. Він опікувався православ'ям, однак протистояти польсько-ка-

толицькому впливу не міг: у Литовсько-руській державі дедалі поглиблювався розкол між двома ворожими одна одній національними релігійно-політичними силами – руські і литовці (їх підтримували поляки), православні і католики.

Узявши в 1393 році подільські міста Брацлав, Сокілець та інші, Вітовт уночі підступив до Кам'янця у верхньому Подністров'ї. Між руським населенням міста і найманцями з Молдавії, що охороняли його, виникла якась суперечка, чим і скористався Вітовт, захопивши Кам'янецьку фортецю, яка вважалася неприступною. А потім без особливих зусиль підкорив і Червоноград.

Та правив Подолією Вітовт недовго. Польський король Ягайло запосів Галичину й почав домагатися од Вітовта подільських земель. Заклопотаний боротьбою з татарами, Вітовт віддав королю під заклад західну частину Подолії з містами Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала, Червоноград, Вінниця, Межибож і Божськ – за 20 тис. коп. грошей. Другу половину Подолії – середнє Побужжя з Брацлавом, Сокільцем, Кременцем та ін. – Вітовт передав у лен князю Корибуту Ольгердовичу.

У червні 1395 року король передає дністровську частину Подолії з Кам'янцем, Бакотою, Смотричем, Скалою і Червоноградом у довічне володіння польському магнату Спитко Мельштинському за його послуги короні і з зобов'язанням служити королю. Спитко намагався захистити цей край від татар, з цією метою в 1397 році розпочав переговори з молдавським господарем Стефаном III, особисто зустрічався з ним.

Поляки розглядали закладення Західної Подолії Вітовтом Ягайлу як приєднання цієї території до Польщі. Насправді ж це приєднання було приватною оборудкою Вітовта з Ягайлом, яка не мала стосунку до державно-правового стану Подолії. Згідно з дарчим записом Спитко отримував права і зобов'язання литовсько-руського удільного князя.

«Довічне» володіння Спитком Мельштинським Західною Подолією тривало всього 4 роки, доки він не загинув у війську Вітовта в битві проти татар при Ворсклі 1399 року. Подолія перейшла до рук дружини Спитка і двох його малолітніх синів. Ягайло викупив цю територію у вдови за 5 тисяч празьких грошей.

Побоюючись посилення Вітовта, Ягайло передає Подолію братові Свидригайлу. Але той не виправдав сподівань короля. Сам – католик, він усе ж не сприймав унію Польщі і Литви, а як людина украй честолюбна, поставив собі за мету домогтися княжого престолу. Через два роки він покидає Подолію: вирушає до хрестоносців шукати підтримки для здійснення свого задуму. У 1402 році Свидригайло супроводжує великого магістра ордену в поході на Литву.

Зрада брата зблизила Вітовта і Ягайла. Вони беруть Подолію під себе. Ягайло в 1403 році вимагає від подолян, аби вони виявляли до нього покірність як до верховного володаря всіх литовсько-руських земель. Зустрівши спротив, Ягайло та Вітовт кинули військо на Кам'янець. Замок тримався, хоча жителі відчинили ворота міста. Ягайло розпочав бомбардування замку і таки примусив начальника його гарнізону Грицька Кирдеевича здатися.

Вітовт тут же, у Кам'янці, відновив васальну присягу королю. Протягом наступних шести років Верхнє Придністров'я керувалося поляками. Під владою польської корони ця територія почала заселятися шляхтою, яка отримала від короля земельні наділи та привілеї.

Вітовт, оговтавшись після нищівної поразки у битві на Ворсклі, 1410 року домігся в Ягайла передачі йому усієї Подолії. У цьому ж році король поступається йому західною частиною Подолії, отримавши за це від литовського князя 40 тис. коп. грошей. Щоб заспокоїти поляків, які вже проживали тут і вважали цю територію частиною Польщі, Вітовт погодився залишити в містах Подолії польські гарнізони.

Що принесло населенню Подолії 15-літнє панування тут поляків (з 1395 – Спитко, з 1399 – Свидригайло, з 1401 по 1410 рік – Ягайло)? Перш за все розпочалася посилена роздача земель польським вельможам, шляхтичам і найрізноманітнішим авантюристам. Якись Ходьку із Кроації, Фредру із Плешавиц, Петр Шафранец та інші шляхтичі, приходячи на службу до магнатів, отримували поселення і міста; вони принесли католицьку релігію в споконвіку православні землі, ввели, в тому числі в Кам'янці, католицьке єпископство. Чимало з них добре прислужилися згодом (після смерті Вітовта) Польщі, допомагаючи королю приєднувати до Польщі землі Західної Подолії.

Коли Свидригайло Ольгердович знову спробував захопити всю владу у Великому князівстві Литовському і в Подолії розпочалися заворушення, Ягайло наказав жителям цього регіону скласти присягу вірності Вітовту. При цьому у його відозві був прозорий натяк, зрозумілий місцевим полякам, що присяга дійсна, доки живий Вітовт, а по його смерті Подолія управлятиметься короною.

Однак польська шляхта, котра заселила Подолію і ревно оберігала свої привілеї та переваги над місцевим руським населенням, була вкрай незадоволена підпорядкуванням багатого краю литовському князю. Декілька десятків польських шляхетських родин, що закріпилися у Подністров'ї за ці півтора десятка літ, згодом стали призвідниками кровопролитної і руйнівної війни між Польщею і Литовсько-руською державою за володіння Подолією.

8. ВІТОВТ-БУДІВНИЧИЙ

Двадцятиліття правління Вітовта (1410-1430 рр.) Великим князівством Литовським, безумовно, є найбільш плідним і продуктивним часом в господарському освоєнні і розвитку руської цивілізації усєї Подолії, а також її придністровських земель, зокрема. Саме Вітовту належить честь розширення кордонів Литовсько-руської держави аж до Чорного моря, від Дністра до Дніпра. Вітовт збудував цілий ряд важливих укріплень в цьому районі – Кременчук, Мішуричів, Тавань і Бужин на Дніпрі, заснував поселення Чичаклей, Баргун і Тігинка (на нинішній Херсонщині та Одещині), було збудовано також кам'яний міст через Буг. Особливе значення Вітовт надавав зміцненню стратегічно важливої прикордонної лінії Великого князівства по берегах Дністра, Чорного моря та Дніпра.

У середній течії Дніпра при впадінні в нього Ягарлика Вітовт споруджує фортецю Караул. Освоюючи середнє і нижнє Придністров'я, Вітовт заселяє його руським і почасти обрусілим татарським населенням. Для безпеки цих територій він споруджує в гирлі Дністра замок «Чорний город» – на лівому березі ріки, в місцині, де, за словами сучасника, «не було для будівництва ні каменю, ні лісу». Керував будівництвом Чорного города, що був розташований десь навпроти Белгорода (італійської колонії Монкастро), подольський намісник Вітовта воєвода Гедигольд. Він залучив до цієї справи 12 тисяч працівників, а з внутрішніх, лісистих районів Подолії було вивезено чотири тисячі возів лише будівельного матеріалу. Замок був збудований за один місяць.

На сході Подолії за Вітовта з'являються руські поселення Жванець (вперше згаданий в 1431 році), Гольчедаєв, Олтушков (згадані в 1441 році), Рва (з 1451 року – Бар) та інші. З метою якнайшвидшого освоєння західної частини Подолії – лівобережного Придністров'я – Вітовт надає найбільш привілеї на право заснування тут населених міст. Ще в 1383 році він дозволив Василю Корачевському закласти село Княжа Лука («на мокрому корени в Подольской земле, в Каменецком повете между реками Морашками до того места, где впадает Морашка Сенковская в Морахву Великую»). Цей же Корачевський отримав поселення Макаров і Синіківці.

Якийсь Єська Нешевич отримав дворище Ярополків пустов з дозволом «осаживати ему себе и распахивати ему себе» (себто заселяти і облаштовувати сільськогосподарське виробництво).

Якийсь Васька із Бучі отримав од Вітовта в західній Подолії Грушовець (на Морахві), Берладку (на Морахві), Бучневці, Мордину, урочище Лазаву.

Обгороджуючи країну міцним кільцем фортець і замків, Вітовт усередині цього укріпленого поясу створював для мирного населення умови для розвитку засад державності і громадянськості. До складу найважливіших оборонних споруд входила фортеця Дашов на березі Дніпровсько-Бузького лиману (майбутній Очаків), відвойована в турків і заново облаштована гавань Хаджібей (на місці майбутньої Одеси), Чорний город на лівому березі Дністра проти генуезької факторії Монкастро (Білгород-Дністровський). Угорі, на правому березі Дністра споруджена фортеця Тягін (Тігіна, а після завоювання її турками – Бендери), ще вище по Дністру – замок Караул, а також Гербедеєв і Упск (точне місце розташування яких визначити поки що не вдається, оскільки вони були знищені ще в середньовіччі).

У верхній течії Дністра, на його лівому березі, розташовувались потужні замки і фортеці Бакота, Кам'янець та інші. І хоча протистояння натискові татар, який усе посилювався, не завжди приносило перемоги литовсько-руській зброї, загалом оборону краю Вітовт забезпечував.

Вітовт також провадив вельми активну зовнішню політику. Один із важливих її напрямків пов'язаний з іменем князя Федора Даниловича Острозького, який згодом грав помітну роль в історії краю. У 1386 році Вітовт і Ягайло закріпили за Федором Острозьким Заславське і Корецьке князівства на Волині. Він став одним зі сподвижників великого князя. Так, князь Федір разом з онуком Ольгерда Сігізмундом Корибутовичем очолив сильне руське ополчення, яке вирушило до Чехії на допомогу гуситам. Вісім років, з 1422 по 1430-й, Федір Данилович протистояв зазіханню

німців, допомагаючи чехам у їхній боротьбі. До того ж досвід гусистських воєн, засвоєний Федором в Чехії, отримав продовження і розвиток. Ватаг таборитів Ян Жижка розробив бойовий статут, у якому тактика маневру передбачала використання возів і артилерії, завдяки чому таборитське військо витримало п'ять хрестових походів імператора «Священної Римської імперії» Сігізмунда I Монсембурзького (1410-1437) проти гуситів. Тактику цю – «табір» – Федір Острозький переніс у Південну Русь, її з успіхом потім використовували козаки, отримуючи перемоги над татарами, турками і поляками.

9. ПРОРУСЬКІ НАМІРИ ОСТАННЬОГО ПОДІЛЬСЬКОГО КНЯЗЯ СВИДРИГАЙЛА

У 1430 році Федір Острозький, дізнавшись про смерть Вітовта, повертається в Литовсько-руське князівство. Назріває війна. Спадкоємців Вітовт не мав, його несподівана смерть в жовтні 1430 року загострила політичну ситуацію в Польщі і в Литві. Подільські поляки під керівництвом панів Бучацьких спробували захопити Поділля і приєднати його до Польщі. Вони зібрались в Червоній Русі в жовтні 1430 року і, озброєні, вирушили на Кам'янець. Старосту фортеці Довкгиру хитрістю заманили до польського табору і схопили. Литовський гарнізон, що не встиг отямитися, був витіснений польським військом під проводом Михайла Бучацького. Далі поляки захопили Смотрич, Скалу, Червоноград, Бакоту.

Литовці, незадоволені Кревською унією і всезростаючим польсько-католицьким впливом у Великому князівстві Литовському, обирають своїм великим князем брата польського короля Свидригайла Ольгердовича, відомого противника унії. На торжествах у Вільно Свидригайло дізнався про підступність поляків, які захопили фортеці на Дністрі. Розлютившись, він розпорядився перебити всю свиту польського короля Владислава Ягайла, який прибув на урочистості, а самого короля тягав за бороду з такою силою, що мало не видер її всю до волосини. Полякам оголосили, що їх не випустить варта Свидригайла, доки не повернуть йому подільські замки. Король зважився не так на компроміс, як на хитрість. Він послав панам Бучацьким до Кам'янця наказ здати зайняті фортеці русько-литовському князю Михайлу Бабі, а Свидригайло навзаєм зобов'язався амністувати учасників захоплення, випустивши короля зі свитою зі щедрими дарами.

Але король, одночасно з цим, першим, своїм наказом, з яким ознайомилися литовці, надіслав і другого, таємного, протилежного змісту, і його Бучацькі виконали.

Навесні 1431 року між Литвою і Польщею розпочалася вперта і жорстока війна за подільські міста. В цій війні селянство було на русько-литовському боці, а шляхта – на польському.

Війна тривала одне літо. Князь Федір Острозький завзято захищав від поляків руську Подолію. Чотири західних повіти були зайняті Польщею, п'ятий – Брацлавщина, що складав східну половину Подолії, залишався за великим князівством. Південну Подолію, від Дністра до Південного Бугу, аж до річки Мурафи на півночі, князь Федір утримував за собою, незважаючи на військову перевагу поляків. Навіть тимчасово оволодів Кам'янцем. Найзапекліші сутички точилися на терені Бакотського повіту, на межі північної і південної частини Подолії. Замок Бакота на Дністрі було зруйновано, а місто розорене. Восстання як місто Бакоту згадано в акті перемир'я, укладеному між Ягайлом і Свидригайлом у 1431 році, коли обидві сторони домовилися не відновлювати зруйнованих у Бакоті укріплень. А з 1434 року територія Бакоти увійшла до Кам'янецького повіту, який залишався у складі Польщі упродовж кількох століть.

Князь Федір на чолі доволі численного загону руських, молдаван, валахів, литовців і татар зумів відбити у поляків деякі території західної Подолії, але став жертвою хворобливої підозрливості Свидригайла і його чорної невдячності. Свидригайло відкликав Федора з Подолії і закував його в кайдани. Звільнений через три роки з допомогою поляків, Федір отримав від короля в пожиттєве володіння східну частину Подолії з містами Брацлав, Вінниця, Хмільник, Сокилець, Збараж і Кременець.

Симпатії Свидригайла до руського населення викликали невдоволення литовських вельмож, чим і скористалися поляки. Посол Ягайла Лаврентій Зоронба зумів організувати в Литві змову, внаслідок якої Свидригайло був вигнаний з литовсько-руської держави, а князем у ній став брат Вітовта Сігізмунд Кейстутович, якому, між іншим, не підкорилася Мала Русь. Вірними Свидригайлові залишилися Смоленськ і Вітебськ. Власне, Сігізмунд знаходив надійну опору лише у військовій силі поляків.

В одному з руських літописів Сігізмунд характеризується таким чином: «Сей же князь мот и немилостив и сребролюбив, паче (всех) человек, и много князей литовських погуби иныа истопи, иныа погуби мечем, а панов и земских людей немало без милосердия изгуби».

Після смерті Ягайла в 1434 році боротьба між Сігізмундом і Свидригайлом спалахнула з новою силою. Руські князі підтримали Свидригайла, до них приєднався і князь Федір Острозький. Але в битві поблизу Вількомира в 1435 році вони зазнали поразки. Пристарілий Федір, бачучи, що наступ католицтва і пригнічування руського населення усе шириться, знаючи, що він не спроможний тут зарадити нічим, пішов у монастир, шукати заспокоєння в тиші печер київської обителі, де й був похований.

Сігізмунд Кейстutowич охоче віддав в 1432 році західну Подолію Польщі, хоча він нею ніколи й не володів. Свидригайло ще декілька разів невдало пробував повернути собі великокняжу владу (в 1437 і 1440 роках) і помер в середині XV ст. в Луцьку – своєму уділі на Волині. Щоправда, і Сігізмунд недовго владарював у Литовсько-руській державі. Двоє руських князів, брати Іван і Олександр Чарторийські, організували змову, в результаті якої Сігізмунда було вбито.

Смерть цих суперників не вирішила проблеми подільських земель. Західна частина Подолії по Дністру знаходилася в руках Польщі, а східна частина, тобто Побужжя, фактично належала Литві. Смути, державний устрій, жорстокі битви за ці спірні території не сприяли розвитку тут засад руської державності, які успішно закладалися при Вітовті.

Успішна змова, коли Сігізмунд зненацька захопив в Ошмянах Свидригайла, котрий, нічого не підозрюючи, їхав на укладання миру з Польщею в Брест, а потім затвердження його великим князем Литовським, були щедро оплачені ним Польщі актом 15 жовтня 1432 року. Цим актом він визнавав себе ленником короля, оголошуючи, що отримав великокнязівське достоїнство з рук Владислава Ягайла. Після смерті Сігізмунда Литовсько-руська держава повинна була увійти до складу Польщі цілковито. На вимогу поляків особливо підкреслювалося становище Подолії – новоявлений великий князь обіцяв, за себе і за всіх жителів князівства взагалі, ніколи не претендувати на подільські землі, ніколи не вимагати їх назад і не турбувати Польщу цією проблемою. Наскільки велике значення надавали поляки цьому першому офіційному визнанню їхніх уявних прав на території Подолії, вказує той факт, що вони змусили Сігізмунда підтвердити цю обіцянку ще двічі – в 1433 і 1434 роках. Однак, не надто розраховуючи на твердість обіцянок литовських князів, польський уряд одразу після смерті Вітовта розпочинає новий етап роздачі подільських земель шляхтичам. При цьому висувалася неодмінна умова, «щоби вони особисто жили на Поділлі і захищали його усіма способами». Тобто, що захищати Поділлі треба від спроб повернути цю територію до складу Литовсько-руської держави. Протягом 1431-1432 рр. шляхтичам були роздані в приватну власність Жванець, Вербка і Соботка, Шаровка, Зілинці, Іванківці, Борбурчинці, Студениця, Устя, Михайлівці, Кушанів, Ушиця, Куча та інші.

Укріплені поселення на нижньому Дністрі – Караул і Чорний город, а також Хаджибей (Качибей) в 1442 році отримав польський магнат, намісник короля в Подолії Михайло Бучацький.

Боротьба за Подолію литовських вельмож і польських магнатів тривала аж до підписання Люблінської унії 1569 року, яка об'єднала дві держави в Річ Посполиту. Однак ні ті, ні інші не мали навіть і наміру брати до уваги думку основної маси руського населення Подолії. Роздача подільських населених пунктів польським шляхтичам нічого спільного не мала з освоєнням країни, її колонізацією і окультуренням. Навпаки, ті, хто цю землю освоював і обробляв, ті, хто приніс слов'янську православну цивілізацію на цю територію, піддавалися подвійному і потрійному гнітові – не лише соціальному, становому, але й національному, духовно-моральному, конфесіональному. А це в свою чергу, призводило до нового упадку цивілізованості, розоренню й обезлюдненню країни.

10. НА ПОЛЬСЬКИЙ ЛАД

Після смерті Свидригайла в 1452 році поляки більше не давали цим землям помісних князів, тобто Свидригайло, по суті, був останнім подільським князем. Західна Подолія належала полякам, незважаючи на часті вимоги литовських князів повернути її назад до складу Великого князівства. В 1456 році литовські послы навіть пригрозили королю, що повернуть Подолію оружною силою, якщо Польща не згодна вирішити це мирно. В свою чергу поляки на загальних сеймах постійно ви-

магали від литовців «повернення» їм Брацлавської землі, посилаючись при цьому на захоплення столітньої давності при Казимірі III Великому Галичини і частини Волині й Подолії, а також на формальну обіцянку Сигізмунда Кейстutowича та ним же її підтвердження.

Однак ні поляки, ні литовці не домоглися бажаного. Північна Подолія з середини XV ст. віддавалась у володіння київським князям, а з ліквідацією київського уділу в замки цих земель призначались спеціальні намісники великого князя, головно з князів Волині: Михайло Васильович Чарторийський, Михайло Васильович Збаразький, Костянтин Іванович Острозький та інші. Між Східною Подолією і Волиню встановлювалася своєрідна унія. Ця подільська територія ставала наче сполучною ланкою поміж Київщиною і Волиню; водночас особливо тісних зв'язків вона не мала ні з тими, ні з іншими.

Що ж стосується системи адміністративного управління Подолією, то нам відомо, що до кінця XIV ст. органами княжої влади, її представниками на місцях були намісники і тіуни. По мірі зближення з Польщею в документах усе частіше з'являються терміни «староста», «воєвода», «державець». В ієрархії державного управління вище місце належало воєводам, які стояли в областях на ступінь нижче після удільних князів Гедиміновичів і мали всю владу в доручених їм областях, причому деякі із цих областей колись (після розпаду Київської Русі) були удільними князівствами.

Воєводам у військовому і політичному відношенні підпорядковувались старости – начальники військових округів, керуючі цими округами і судді в них. Намісники-державці чинили суд і управу в дрібніших частинах цих округів, в областях. А на місцях, у волостях, сиділи тіуни (тивуньї), які по суті були головними прикажчиками у великокнязівських маєтках.

У цій ієрархії головними фігурами були державці, котрі отримували свої волості в «держаніє» (тобто на виконання там судових і адміністративних функцій) безпосередньо від старост чи воєвод, як вищої судово-управлінської інстанції.

Для означення округів в областях у документах використовуються рівнозначно три терміни: «волесть», «держава», «повіт», зрідка – «уїзд». У польських джерелах найчастіше використовується термін «повіт». У роки правління польського короля Казиміра III захоплені у Литви землі Подолії віддавались звично двом намісникам, один із яких сидів у Брацлаві, другий – у Венниці (Вінниці). В джерелах (60-і роки XIV ст.) згадуються брацлавські намісники Петро Янович і князь Андрій, а також намісник вінницький Кміт Александрович.

Під час правління великого князя Олександра подільським намісником згадується якийсь Бик Александрович. Потім великий князь Олександр передав Брацлав і Звенигород, з трьома головними тоді подільськими замками в Брацлаві, Звенигороді і Вінниці і їх повітами, князю Костянтину Івановичу Острозькому, який титулувався як намісник Брацлавський, Вінницький і Звенигородський. Коли князь Костянтин потрапив у полон, подільські землі, незахоплені Польщею, отримав в управління князь Андрій Александрович Сангушкович, а потім Михайло Васильович Збаразький.

Після повернення Костянтина Івановича з полону король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий (1506-1548) передають подільські замки Костянтину, а згодом, у 1517 році, дозволяють йому передати їх своєму родичу князю Роману Андрійовичу, іменованому в актах намісником Брацлавським і Вінницьким. Однак уже через п'ять років в актах знову зустрічається ім'я Костянтина Івановича, іменованого старостою Брацлавським і Вінницьким. Причому уже в часи князя Романа Звенигород не згадується в титулах, бо його замок був повністю знищений татарами і весь повіт перетворено в пустелю.

Після Костянтина Поділлям володів його син Ілля. Варто зазначити, що до Брацлавського повіту на той час належало все Верхнє Придністров'я до річки Ягарлик.

11. ЛИХИЙ ВІТЕР З ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Союз Великого князівства Литовського з Польщею не давав населенню Подолії жодних гарантій від татарських набігів. Спустошення й руйнація Південної Русі татарами з кінця XV – початку XVI століття набувають систематичного характеру, а Подолія стає головним об'єктом нападу. Після захоплення Костянтинополя турками і створення Османської імперії татари, що кочували в Криму і південноруських степах, посилюють тиск на Подолію. З середини XV до середини XVI ст. польські хроніки і руські літописи зафіксували не менше 26 набігів.

Приблизно з того ж часу Польщі починають допікати Молдавія і Валахія. Господарі цих князівств, зазвичай, складали польському королю васальну клятву вірності. Але з утвердженням турків на Балканському півострові ситуація змінилася, – з друзів і васалів короля господарі перетворюються у його недругів. Під впливом султана вони нападали на подільські землі. Так, в 1509 році молдавський господар Стефан IV бере в облогу місто Кам'янець і спустошує його околиці, а далі рухається на Львів та Галич. Однак на зворотньому шляху він був ущент розбитий поляками на берегах Дністра, внаслідок чого вимушено склав у кам'янецькому замку васальну присягу королю.

Придністров'я в другій половині XV ст. разом з Брацлавським і частиною Подільського повітів входило до складу Київського князівства. Територія цього князівства була значною – від Мозира за Прип'яттю на півночі до Чорного моря на півдні, і від Дністра на заході до Дінця на сході. Точніше ці кордони були визначені за київського князя Семена Олександровича (Семена Олельковича), який послав свого черкаського намісника Свиридова особисто об'їхати кордони князівства. Свиридов означив ці кордони наступним чином: «Землі Великого князівства Литовського розпочалися від Морахви-річки, яка впала у Дністр; потім унизу по Дністру мимо Тягиня (Бендер) до впадіння Дністра в море; від устя Дністра лиманом пішла границя мимо Очакова до устя Дніпра, а від устя Дніпра до Тавані; біля Тавані переводи були великокняжеські навпіл з перекопським царем. По той бік Дніпра границя ішла од Овечу Воду; від верхів'їв Овечої Води до верхів'їв Самари і Оргея, звідтіля до Дінця, а від Дінця по Тиху Сосну».

Ці ж кордони юридично визнавалися і в XVI ст. В акті розмежування територій Великого князівства Литовського і королівства Польського початку XVI ст. було записано, що «вниз Дністра по половині ріки аж до Відоа Озера – Велике князівство Литовське». Однак ці кордони фактично були значно вужчими через татарські погроми руського населення на обширних степових просторах, що примикали до Чорного моря, від Дніпра до Дністра. Ті, кому пощастило вижити, покидали ці території в пошуках безпечніших місць проживання. А Кам'янець з 1463 року стає важливим прикордонним форпостом Польщі, який давав прихисток шляхтичам під час татарсько-турецьких походів, козацьких повстань і війн.

Київський князь Семен Олександрович помер у 1471 році, і це завдало іще одного удару руському населенню Подолії. Князь Семен був дуже популярний і авторитетний в руському середовищі. Про його могутність каже хоча б той факт, що він вважався одним із реальних претендентів на великокняжий престол. Пропольська, прокатолицька партія литовських вельмож, щоби унеможливити в майбутньому подібну конкуренцію, вирішує взагалі зліквідувати Київське князівство і київський княжий стіл, що й зробив великий князь Казімір. Перетворивши Київське князівство у воеводство, він роздробив його на повіти. Законний спадкоємець Семена, його брат Михайло Олександрович, князь Великого Новгороду, був відлучений од княжіння і страчений через декілька років у Києві. Населення Південної Русі фактично зосталось беззахисним перед татарською загрозою.

Литва виснажувала свої сили в боротьбі з Московською Руссю, все більше й більше проникаючись особливостями польського державного устрою, перш за все – вузько-становою структурою населення і католицизмом. Литовці масами відмовлялися від православ'я і приймали католицьку віру, бо всі привілеї в державі могли мати лише католики або представники уніатської церкви. Чимало представників пануючих станів у руському середовищі також вихрещувалися в католицтво чи ставали уніатами. Зберігали вірність православ'ю, як вірі батьків і дідів, головним чином селянські маси руського населення, яким на жодні привілеї претендувати не доводилося.

Однак основним нищівником руського населення і головним фактором деградації, зникнення руської цивілізації в Придністров'ї, як і в інших районах Русі, залишалися татарські нашествия. Якщо до середини XV століття ці набіги не носили катастрофічного характеру для руських, а являли собою не більше, ніж напади на їх поселення грабіжницьких зграй, то в 60-і роки XV ст. в магометанському світі відбувається дуже важливий поворот, пов'язаний з появою у Європі турків на чолі з головним керівником магометанства султаном. У 1478 році кримський улус приймає мусульманство і кримський хан визнає над собою верховну владу турецького султана. В роки правління хана Менглі-Гірея (1468-1515) татарська політика стосовно Подолії і всього південно-руського регіону набуває рис державного характеру і чітко визначених цілей, очевидно, розроблених у Стамбулі. Татари не просто грабують руські поселення і женуть частину їх жителів як

рабів, щоб продати на східних ринках. При Менглі-Гіреї розпочинається поголовне винищення руського населення.

За свідченням українського Густинського літопису, в 1479 році прийшли татари на Поділля: «наши услышали о том, пошли к ним навстречу и татары скрылись в Черном лесу; когда же наши возвратились восвояси, татары вышли из Черного леса и много зла сотворили на Подоле и около Браславия». Особливо руйнівним, порівняним за своїми наслідками з походами Батия, був набіг на подільські землі 1482 року, коли ця територія, а також Київщина, були перетворені майже в пустелю. Про похід татар 1486 року Густинський літопис повідомляє: «Татары без милости пленили Подолие и Русскую землю в течение трех годов, без всякого отпора».

Поляки не протидіяли татарам, надаючи їм південноруські землі на безкарне розорення. Однак коли татари вторгалися на території, зайняті поляками (Волинь, Червона Русь, частина Подолії), то останні разом з литовцями могли об'єднуватися з руськими людьми для організації відсічі.

Літописом зафіксовано такий факт у 1489 році, коли «после многих пленений нашей земли от татар, послал против них Казимир сына своего Иоанна Альбрехта, который соединился с Русью и подолянами и пошел против татар к Коперштану. Увидевши их, татары исполчились, и пошли против наших, и начали стрелять взгору, так что и небо от стрел их затмилось, и много тогда наших людей и коней поразили стрелами; но наши побежали к ним и врукопашную избили их до 15 тысяч; немало взяли в плен живых и, покончивши с этим, обратились на других (занимавшихся грабежом русского лагеря); наши напали на них нечаянно и избили из них до 10 тысячи, в том числе самого царика. После той победы татары опять собрались и пришли в бесчисленном множестве, когда была уже зима...; наши, нашедши след, пошли за ними утоптанною дорогою и догнавши их, утомленных, в снегу, легко поразили и побили их».

З кінця XV ст. в польсько-литовсько-татарські стосунки активно включається не лише Туреччина, але й Дунайські князівства Молдавія та Валахія, а іноді й Московська Русь. Бойовим полем для вивчення їх стосунків стають багатостраждальні землі Подолії, зокрема – територія Придністров'я. Для прикладу можна навести характерний в цьому відношенні похід молдавського господаря Стефана III Великого.

У 1497 році син Казимира IV Ягеллончика, король Польщі Ян I Ольбрехт, розраховуючи несподівано захопити Молдавське князівство, щоб передати його потім в управління своєму старшому братові Сигізмунду, став схилити великого князя литовського Олександра Ягелла до походу на Молдавію під приводом звільнення від турків двох фортець: дністровської – Белгорода, і дунайської – Кілії. Захоплення дружньої християнської країни, що стала жертвою жадібності і ненаситності Ягеллонів, не викликало особливого ентузіазму серед литовсько-руського війська, яке дійшовши до кордонів степів за Брацлавом, повернуло назад, зоставивши польське ополчення без допомоги. Брат Олександра польський король Ян I Ольбрехт, не спромігшись узяти обложену Сучаву, змушений був відступити і був доценту розбитий молдавським військом Стефана III 26 жовтня 1497 року в битві біля Козьминського лісу на території Червоної Русі в Буковині.

Заплутаність політичної ситуації при цьому була в тому, що Стефану допомагав московський князь Іван III, син якого Іван Молодий був одружений з Оленою Волошанкою, доньці Стефана. Однак і Олександр Ягелло, побоюючись посилення Московської Русі, уклав з Іваном договір і побрався з його донькою Оленою. Тому заяву Івана III, зроблену на прохання молдавського господаря, що похід литовців проти Молдавії розглядатиметься Москвою як ворожий до неї акт, Олександр був змушений сприйняти з усією серйозністю. Однак трагізм ситуації полягав у тому, що за порятунок Молдавії занадто дорого ціну довелося заплатити не полякам і не литовцям, а руському населенню Подолії.

Наприкінці 1497 року, після перемоги під Козьминським лісом, Стефан увійшов у ту частину Подолії, яка підпорядковувалася Польщі. Він захопив тут, за повідомленнями польських хроністів, близько 10 тисяч місцевих жителів і продав їх у рабство татарам і туркам. Наступного року на зміну йому прийшли турки. Як свідчить Густинський літопис, «пришли чрез волошскую землю турки в Подолие, в числе около семи десяти тысяч; начавши от Днестра, они опустошали огнем и мечом страну около Галича, Жидичева, Дорогобыча и Самбора. Они еще больше зла наделали бы, ибо никто им не противился, если бы не сам Бог отогнал их, напустил на них безмерную зиму и снега, чего они не привыкли терпеть; перемерзло у них тогда сорок тысяч людей; остаток же тех, которые спаслись от мороза, перебил Стефан, воевода волошский... В то время был такой страх и трепет в Польще, что жители хотели, оставивши свою землю, уходить в другие страны».

Таким же кровопролитним був і похід в 1499 році Ахмат-Гірея, посланого батьком, кримським ханом Менгелі-Гіреєм на спустошення Червоної Русі. При цьому, за словами літописця, «собрался идти на них король Альбрехт, но не имел достаточной силы и вернулся в Краков; татары же отвели весь плен в свою землю».

Нездатність Польщі захищати не лише західноруські чи південноруські, але й свої власні землі від набігів татар була очевидною. І все ж великий литовський князь Олександр Казимірович, обмежений і слабовольний правитель, іде на зближення з Польщею (після смерті брата він стає в 1501 році польським королем) і загострення стосунків з Москвою, що призводить до нової війни (1500-1503 рр.) з Московською Руссю, нових набігів татар і укладенню військового союзу з Лівонським орденом.

12. «ЦІНА» ПОДОЛЯНАМ: «ПО ТРИ ДЕНЬГИ ЗА ГОЛОВУ»; ЦІНА СВОБОДИ – КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ!

У цих умовах Олександр робить до абсурдності нерозумний і надзвичайно принизливий крок. Він «виступив з ініціативою» сплачувати кримському ханові Менгелі-Гірею подушну данину – по три дьенги з кожної людини, котра проживає в Київській і Подільській землях. Ця пропозиція дала можливість кримчакам розглядати всю Південну Русь як свій власний улус, що цілком узгоджувалося зі стратегічними інтересами Османської імперії. Хижацькі апетити кримчаків не тільки не були задоволені, але й розпалилися іще сильніше. Литовські правлячі кола самі давали татарам приводи нових територіальних вимог і мотиви для нових збройних набігів, що набули систематичного характеру і особливо великих масштабів. При цьому страждала і власне Литва, що зрештою відіграло свою роль у втраті Литовсько-руською державою своєї самостійності і сприяло її приєднанню до Польщі.

Уже в 1503 році Батий-Гірей, син кримського хана, приводить татар у Чорну Русь і грабує Слуцьк, Клецьк, Несвіжеськ, Новгородок та інші землі. У 1505 році його батько Менгелі-Гірей завойовує Білу Русь, діставшись до Мінська, і посилає збройні загопи аж до Вільно. Такі походи здійснювалися Менгелі-Гіреєм та його синами в 1505, 1506, 1510, 1516 та інших роках. У своєму урочистому маніфесті від 1506 року кримський хан оголошує всю Литовсько-руську державу і, без сумніву, Південну Русь своїм споконвічним володінням, яке його предки начебто пожалували великим литовським князям за умови данини. І новий король польський Сигізмунд I Старий покvapився у відповідь на це укласти з Менгелі-Гіреєм мирний договір. А втім, не минуло й року, як татари поновили набіги на Польщу.

Сходження на престол короля Сигізмунда сталося за таких обставин. Після смерті Яна Ольбрехта в 1502 році королем Польщі стає великий литовський князь Олександр. А Литовсько-руською державою залишився управляти його намісник, що мав величезний авторитет у Олександра Ягайла, князь Михайло Львович Глинський. Прагнучи об'єднати руські, українські і білоруські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського, і утворити на їх основі самостійну державу, Михайло викликав невдоволення в середовищі литовських вельмож. Саме вони після смерті Олександра, побоюючись, що престол може виявитися в руках руського князя, обирають в 1506 році великим князем Сигізмунда I Старого. Те ж роблять і поляки. А щоб убезпечити себе від багатого і впливового серед бояр і серед усього руського населення Михайла, його вороги на чолі з маршалом литовським Яном Забржезинським добиваються від короля позбавлення Глинського усіх посад. Разом із братами Йваном «Мамаєм» і Василем «Темним» Львовичами Михайло піднімає повстання проти короля, заручається договірними стосунками з московським, молдавським і кримським послами, але королю вдалося потіснити повсталих. Разом з Глинськими в Московську Русь утекло багато інших князів – Мстиславські, Друцькі та інші.

Наближаючись до 70-літнього віку, в 1519 році Сигізмунд призначив у Велике князівство Литовське особливим правителем свого малолітнього сина Сигізмунда II Августа, який в 1530 році був коронованим у Польщі.

За всі чотири десятиліття свого тривалого правління великий князь литовський і король польський Сигізмунд Август не зробив жодної спроби зібрати всі сили для відсічі турецько-татарській агресії, об'єднати польське, литовське і руське воїнство для захисту від постійного грабунку країн, які він з'єднував своєю рукою. В той час, коли татари безкарно грабували Південну Русь, майже

щорічно винищуючи і ведучи в полон православне населення, вся увага польських і литовських феодалів була спрямована на війни проти Московської Русі.

Віддана на грабунок і розорення татарським ордам, руська земля змушена була опиратися у своєму захисті тільки на власні сили, нізвідки не отримуючи підтримки. Іноді це приносило успіх. Так, наприклад, в 1529 році зуміли об'єднати свої сили князі Іван та Олександр Вишневецькі, князь Костянтин Острозький, князь Юрій Семенович Слуцький, Федір Сангушкович Владимирський, князь Олександр Чарторийський, воєвода київський Андрій Немирич, староста черкаський і каневський Остафій Дашкевич. Їм вдалося розбити татарські орди під Києвом і змусити їх до втечі.

Однак такі випадки були поодинокі, бо, яким не разючим це може не здатися, і шляхта, і литовські вельможі негативно ставилися не лише до руського самозахисту, але й до спроб об'єднання руських сил для цього. В 1533 році в Стамбулі було укладено мир між турками, татарами і молдаванами з одного боку, і з другого боку – Польським королівством і Литовсько-руською державою, після чого поляки і литовці упродовж багатьох десятиліть «умиротворяли» руське населення, вимагаючи від нього не чіпати татар під час їхніх спустошливих набігів. Це був час зародження українського козацтва.

Татари продовжували спустошувати землі Русі, в тому числі і територію Подолії. Особливо жахливими були походи 1516 року, коли орда забрала в полон близько 50 тисяч чоловік з Волині і Подолії. Під час походу Девлет-Гірея 1550 року було майже повністю винищено населення Брацлава, переловлені і знищені навіть ті жителі, які переховувалися від татар по лісах. В 1558 році було зруйновано безліч населених пунктів на Подолії. В поході 1559 року було розорено 35 подільських сіл. Незважаючи на добре укріплену фортецю в Кам'янці на Дністрі, польська Подолія спустошувалась не менше, ніж Брацлавський повіт та всі східно-подільські землі.

28 червня 1569 року була підписана Люблінська унія, котра завершила процес об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського, розпочатий Кревською унією 1386 року. Литовська шляхта в сподіваннях отримати ті ж права і привілеї, що їх мала польська шляхта, підтримала польських феодалів в їх прагненні до унії. Тим самим було санкціоновано відторгнення від Литовсько-руської держави території Литовського Підляшшя, Подолії, Волині, Київського і Брацлавського воєводств. З'єднавшись в одній державі, польський і литовський сейми в 1569 році утворили Річ Посполиту з єдиним управлінням, спільним сеймом, спільним державним устроєм, спільною фінансовою системою тощо.

Литовсько-руська держава припинила своє існування. Героїчні часи Ольгерда і Вітовта одійшли в минуле назавжди. Наскільки нова держава – Річ Посполита – могла захистити українців, білорусів, росіян, що проживали в ній? Вже через декілька років після унії татари дали відповідь на це питання. В 1575 році між поляками, турками і татарами було укладено перемир'я. В тому ж році сім синів кримського хана з величезними ордами – від 10 до 15 тисяч чоловік кожна – вторгнулись в межі руських, волинських і подільських земель. За словами польського хроніста Стрийковського, окрім «побитих» стариків і дітей було поведено для продажу на невільницьких ринках 55340 чоловік, захоплено 150000 коней, 500000 голів худоби, 200000 овець, а також золото, срібло, різний домашній скарб.

Татари майже повністю вирізали руське населення на величезних територіях від Дністра до Дніпра. Кордон між Річчю Посполитою і Кримським ханством пройшов по Ягарлику і Кодимі в подільських землях. В прикордонних районах розпочалася консолідація козацтва, яке захищало свої землі як від татар, так і від польських феодалів.

Один із сучасників, польський поет Папроцький, що декілька років прожив у Подолії і на власні очі спостеріг зародження козацтва, так описував свої враження в 1575 році: «Не думайте, що я кажу лестощі руським; я нещодавно ще живу між ними і не з ними виховувався, але я одразу оцінив їхні славні діла, що заслуговують вічної пам'яті в нащадків. Не один раз на рік ці достойні люди переслідують татарву і зазнають небезпек війни. Як мужні леви, обороняють вони християнство; майже кожен із них може назватися Гектором, не маючи од вас (автор звертається до поляків) жодної помочі. Вони надають вам такий спокій, як відгодованим волам. А ви, вважаючи себе вищими за них, випрошуєте собі в цих областях маєтностей. Непристойно мудрій людині домагатися чужого; не годиться багатому зневажати убогого. У подолян не розрізниш, хто пан, а хто слуга; немає в них ні на гран гордоців. Слава цього народу поширена повсюдно і зостанеться із ним во віки вічні, хоча б і Польща згинула...».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Антонович В. Грановщина (эпизод из истории Брацлавской Украины). Киев, 1888.
2. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. I., Киев, 1885.
3. Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия. Вып. I, Киев, 1878
4. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. СПб., 1885
5. Барбашев А. Очерки Литовско-русской истории XV в. Витовт, последние двадцать лет княжения. СПб. 1891.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XVII века. Киев, 1886.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XV до Люблинской унии (1569 г.). Киев 1891.
8. Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли. Киев, 1891.
9. Грушевський М. Історія України - Руси. Т. V. Львов. 1905; т. VI. Київ - Львов, 1907.
10. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольский, 1901
11. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889.
12. Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1888.
13. Исторические исследования о Западной России, служащие предисловием к документам, объясняющим историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. СПб., 1865.
14. Календарь Юго-Западного края на 1873 г. Ред. и издатели: В. Борисов и П. Чубинский. Киев, 1872.
15. Кояловч М. Чтения по истории Западной России. СПб., 1884.
16. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569 - 1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. I. СПб., 1901.
17. Лаппо И. И. Западная Россия и ее соединение с Польщею в их историческом прошлом. Прага, 1924.
18. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. М., 1909.
19. Любавский М. К. Наступление на степь. М., 1915.
20. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892.
21. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910.
22. Мухлиновский А. Исследования о происхождении и состоянии литовских татар. СПб., Г857.

Цей список, безумовно, може бути доповненим працями класиків російської історіографії С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, А. Є. Преснякова, С. Ф. Платонова, М. І. Костомарова, М. В. Донар-Запольського та інших. Але оскільки їх праці широко видаються і перевидуються в наш час, ми вирішили за можливе не включати їх до нашого списку.